UNIWERSYTET ZIELONOGÓRSKI IN GREMIUM 18/2024
Studia nad Historią, Kulturą i Polityką DOI 10.61826/ig.vi18.441 ISSN 1899-2722
s. 7-18

Sławomir Jędraszek
Uniwersytet Gdański
ORCID: 0000-0002-9873-0794

WIELKA ŚWIĄTYNIA ATONA JAKO PRZESTRZEŃ INDYWIDUALNEGO PERSONALNEGO KULTU

Achenaton (Amenhotep IV/ Echnaton ok. 1360-1343 przed Chr.) to bez wątpienia jedna z najbardziej fascynujących i prowokujących postaci w historii Egiptu starożytnego. Władca porwał wyobraźnię, jak żaden inny egipski faraon. Znany dziś jako „heretyk", król starał się narzucić Egiptowi, ale przede wszystkim swojemu miastu Achet-Aton („Horyzont Atona"; współczesna Tell el-Amarna[1]) i jego mieszkańcom kult boga, Atona. Ekskluzywizm kultu Atona[2] został głównie realizowany w przestrzeni oficjalnej miasta, szczególnie w części tzw. Wielkiej Świątyni Atona („Dom Atona")[3].

W niniejszym tekście, uwzględniając jego objętość, zaprezentowane zostaną wyniki ostatnich badań archeologicznych prowadzonych na miejscu tzw. Wielkiej Świątyni Atona, powiązanych między innymi ze sferą rytualną oraz kultową, które szerzej możemy powiązać z archeologią religii. W niniejszych rozważaniach atonizm w swojej rytualnej formie może być identyfikowany zarówno z szeroko rozumianym kultem królewskim, jak i z indywidualną, personalistyczną sferą rytualną, której głównym obiektem uwagi był bóg Aton. Kult ten odbywał się w przestrzeni temenosu, dedykowany był zmarłym członkom rodziny i posiadał cechy elitarne oraz ekskluzywne. Obejmował również miejsce przeznaczone do publicznego świętowania.

Zarówno w ujęciu archeologii krajobrazu, jak również i topografii samego stanowiska, możemy zauważyć, iż król swoją wizję kultową ograniczył do wydzielonej strefy czy terenu ustalonego i wyznaczonego przez Atona, którego uniwersalistyczne cechy mogły oddziaływać na wszystkie aspekty życia. Jak słusznie zauważa Kemp, poglądy Echatona związane z Atonem nie wymagały od ludzi złożonego teologicznego myślenia

---

[1] B. Kemp, *Ancient Egypt. All that Matters*, London 2015, s. 92-95; *idem*, *Ancient Egypt: Anatomy of a Civilisation* (3nd ed.), New York 2018, s. 328-336. Szerzej zob. *idem*, *The City of Akhenaten and Nefertiti: Amarna and its People*, London 2012; A. Stevens, *Amarna, A Guide to the Ancient City of Akhetaten*, Cairo, New York 2020.

[2] S. Jędraszek, *Ekskluzywizm w religii Atona*, „Przegląd Religioznawczy" 2020, 4, 278, s. 13-28; *idem*, *Wielka Świątynia Atona – wybrane problemy interpretacyjne*, „Acta Archaeologica Lodziensia" 2021, 67, s. 45-55.

[3] B. Kemp, *The great Aten Temple*, [w:] *Amarna – City of the Sun God, Exhibition catalogue*, red. T. Bagh, A. Manly, Copenhagen 2023, s. 35-36.

ani znajomości zawiłych tekstów[4]. I jak podkreśla dalej, każdy mógł sam ocenić naturę Atona i przyczynić się do oddania mu czci poprzez uczty, na które sam składał datki materialne, a przy innych okazjach otrzymywał pożywienie w tradycyjnym stylu[5].

Fot. 1. Prace archeologiczne na terenie tzw. Wielkiej Świątyni Atona (fot. Autor)

Choć same zmiany zachodzące w łonie religii o charakterze oficjalnym pozostają dalekie od zdefiniowania czy jednoznacznego określenia, to warto zauważyć, że królewski atonizm[6], w którym to król był bezpośrednim przejawem słońca, pozostawał szerzej rozpowszechniony jedynie w gronie ówczesnych elit zamieszkujących Achet-Aton[7], dlatego uważam, że był kultem ekskluzywnym[8]. Kult był ściśle związany

[4] B. Kemp, *Versions of Akhenaten*, „The Akhetaten Sun" 2019, 25, 2, s. 18.

[5] *Ibidem*, s. 18.

[6] *Idem*, *The City of Akhenaten and Nefertiti…*, s. 302-303.

[7] *Idem*, *Ancient Egypt. All…*, s. 92-95; *idem*, *Ancient Egypt: Anatomy of a Civilisation…*, s. 328-336; *idem*, *The City of Akhenaten and Nefertiti…* Warto zauważyć, że teksty znajdujące się w tzw. skalnych grobowcach elit w Amarnie, zawierają obietnicę wiecznego uczestnictwa w ceremoniach ofiarowania w „Domu Atona" (*idem*, *The Great Aten Temple East Gateway, second season*, „Horizon" 2023, 23, s. 37).

[8] R. Krauss, *Akhenaten: Monotheist? Polytheist?*, „Bulletin of the Australian Centre of Egyptology" 2000, 11, s. 93-101; Ch. Zivie-Coche, F. Dunand, *Gods and men in Egypt: 3,000 BCE to 395 CE*, Ithaca, 2004, s. 35; E. Hornung, *The Rediscovery of Akhenaten and His Place in Religion*, „Journal of the

z władcą, który wprowadzając do domeny publicznej alternatywną wizję, stopniowo ją radykalizował. Idea ta opierała się na uniwersalnych cechach związanych z kultem widzialnego i fizycznie odczuwalnego Atona, w której podkreślano elementy jedności światła i władzy, którego teologia, jak zauważa Jan Assman, nie jest antropomorficzna, lecz heliomorficzna[9]. Assman wskazuje ponadto, że mamy raczej do czynienia z kosmologią niż teologią, stwierdzając, że cała rzeczywistość w myśli religijnej Echnatona wywodzi się ze światła oraz czasu[10] (niestety, nie precyzując samego pojęcie), dzięki czemu nabrała cech spekulatywnych i uniwersalnych, w których to działanie boga stanowiło tło do refleksji nad zachodzącymi w życiu procesami. Jakkolwiek odniesiemy się do stanowiska reprezentowanego przez Assmana, to należy zauważyć, iż daleko nam do precyzji definiującej religijne zmiany powiązane z innymi innowacjami wprowadzanymi przez króla.

Omówienie licznych detali oraz szczegółów związanych z badaniami archeologicznymi podjętymi tutaj ponownie przez zespół archeologów pod kierunkiem Barrego Kempa, od roku 2012[11] (fot. 1), przekraczałby ramy niniejszego tekstu. Dlatego przedstawione zostaną jedynie wybrane najważniejsze ustalenia i hipotezy. W roku 2019 Barry J. Kemp[12] zaprezentował intrygującą hipotezę związaną z funkcjonowaniem Wielkiej Świątyni Atona jako „people's temple", opierając się na współczesnych oraz starszych badaniach, prowadzonych m.in. przez Williama Matthew Flindersa Petriego i Howarda Cartera oraz Johna Pendlebury'ego[13]. Stawiając tak sformułowaną hipotezę, Kemp wskazuje na zdecydowanie mniej oczywisty, uwzględniając dotychczasowe studia i opracowania, a przez to bardziej złożony charakter religijnych zmian wprowadzonych przez króla Echnatona[14], często postrzeganego jako ekscentryka, dogmatycznego fanatyka, co, jak należy zauważyć, nie znajduje szerszego uzasadnienia, również w kon-

---

American Research Center in Egypt" 1992, 29, s. 43- 49; S. Jędraszek, *Ekskluzywizm w religii Atona*, s. 13-28; S. Jędraszek, *Wielka Świątynia Atona…*, s. 45- 50.

[9] J. Assman, *Od Achenatona do Mojżesza. Starożytny Egipt a przemiany religijne*, przekład F. Taterka, Warszawa 2021, s. 111.

[10] *Ibidem*.

[11] B. Kemp, *The great Aten Temple*, s. 35-36.

[12] *Idem*, *Versions of Akhenaten*, s. 7-19; *idem*, *Amarna, autumn 2019 and the year 2020*, „Horizon" 2021, 21, s. 3-7.

[13] Szerzej na temat badan: W.M. Flinders Petriego i H. Cartera oraz J. Pendlebury'ego zob.: M. Hill, *The Petrie-Carter Statuary Fragments from the Sanctuary Zone of the Great Aten Temple – The decoration of Amarna sacred architecture*, [w:] *Les édifices du règne d'Amenhotep IV – Akhénaton – Urbanisme et Révolution: colloque, Montpellier, 18-19 novembre 2011. CENiM 20*, red. M. Gabolde, R. ergnieux, Montpellier 2018, s. 53-85; W.M. Flinders Petrie, *Tell el-Amarna*, London 1894.

[14] B. Kemp, *Further results from work at the Great Aten Temple (with a contribution by Marc Gabolde)*, „The Akhetaten Sun" 2018, 24, 1, s. 25-35; *idem*, *Versions of Akhenaten*, s. 7-19; *idem*, *Amarna, autumn 2019…*, s. 3-7; *idem*, *British Mission to Tell el-Amarna Great Aten Temple, Report on Recent Work (February-March 2021), March 25th*, [b.m.w.] 2021, s. 1-33.

tekście społeczno-politycznym[15]. Można stwierdzić, iż król, dokonując zmian w sferze kultu, nadając mu szerszego inkluzyjnego charakteru, formalizując religię, znacząco wpłynął na wykreowanie nowych elementów związanych z ekspozycją królewskiego majestatu. Jak zauważa Kemp, obszar Wielkiej Świątyni Atona dostarcza bezpośrednich dowodów na szerszą działalność kultową, wyrażoną nie tylko w samej architekturze, ale czytelnej także w tym, co współcześnie definiowane pozostaje jako sztuka, która bez wątpienia w okresie, o którym mowa, odgrywała niebagatelną rolę, ulegając wielu przeobrażeniom, mając na celu manifestowanie centralnego punktu królewskiej ideologii związanej z mocą, życiem oraz trwaniem[16]. Kemp zakłada, że od początku projektowania miasta król zaplanował ogromną otwartą przestrzeń w jego centrum, która swoją powierzchnię zwiększała od początkowo niewielkiej, po końcową wartość równą 21 hektarów (8,5 akrów)[17], co daje największą zamkniętą przestrzeń w Amarnie, porównywalną jedynie do Wielkiego Pałacu[18]. Teren, o którym mowa, został obficie wyposażony w bezprecedensową liczbę stołów ofiarnych, co istotne, wykonywane niekiedy pośpiesznie[19]. Określenie liczby stołów ofiarnych pozostaje szacunkowe[20]. Kemp zauważył, że można wyodrębnić cechę charakteryzującą zarówno pierwszą fazę świątyni, jak też i drugą, bardziej monumentalną, wzniesioną po 12. roku panowania króla[21]. Działalność ta była związana z wypełnieniem całego obszaru stołami ofiarnymi, co bez wątpienia było bezprecedensowe[22] i wymagające od tego momentu zdecydowanie większej liczby deponowanych ofiar. Do tej kwestii pozwolę sobie jeszcze nawiązać. W miejscu tym możemy sformułować pytanie odnoszące się do społecznego oddziaływania samego kultu Atona oraz jego ekonomicznego zaplecza i wsparcia. Na marginesie należy podkreślić, że ludzie o różnym statusie społecznym mogli posiadać wiedzę o Atonie i mieć bezpośredni kontakt z nim, pomimo twierdzenia w *Wielkim Hymnie*, że były to wyłącznie przywileje królewskie. Wyrażanie indywidualnej po-

[15] Zob.: J. van Dijk, *The Amarna Period and Later New Kingdom*, [w:] *The Oxford History of Ancient Egypt*, red. I. Shaw, Oxford 2003, s. 279. Zob. również: V. Angenot, *A Horizon of Aten in Memphis?*, „Journal of the Society for the Study of Egyptian Antiquities" 2008, 35, s. 2. Możemy również przypuszczać, iż w Memfis znajdowała się świątynia dedykowana Atonowi, zob. K.J. Hoffmeier, *Akhenaten, His Religion and the Origins of Monotheism*, Oxford 2015, s. 173-176. Zobacz także S. Jędraszek, *Amarnamania. Z książką w podróży do El-Amarny*, [w:] *Podróż z książką w ręku*, red. M. Nowak, I. Sakowicz-Tebinka, M. Petelska, Gdańsk 2020, s. 229-252.

[16] I. Shaw, *Balustrades, Stairs and Altars in the Cult of the Aten at el-Amarna*, „The Journal of Egyptian Archaeology" 1994, 80, s. 109-127; S. Jędraszek, *Kilka refleksji na temat natury sztuki Amarny*, [w:] *Estetyka w archeologii: obrazowanie w pradziejach i starożytności*, Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, red. D. Minta-Tworzowska, Gdańsk 2018, s. 83-116.

[17] B. Kemp, *Versions of Akhenaten*, s. 10; *idem*, *British Mission to Tell el-Amarna Great…*, s. 18.

[18] B. Kemp, *Versions of Akhenaten*, s. 10.

[19] *Ibidem.*

[20] Zob. *ibidem*, s. 11.

[21] *Ibidem*, s. 18; *idem*, *British Mission to Tell el-Amarna…*, s. 23.

[22] *Idem*, *The City of Akhenaten and Nefertiti…*, s. 90; K.J. Hoffmeier, *op. cit.*, s. 143.

bożności było możliwe w kontekście religii amarneńskiej w formach kontynuujących wcześniejsze sposoby zbliżania się do boskości i zapowiadających ramessydzkie sposoby wyrażania osobistej pobożności. Sam król, monumentalizując zarówno formę świątyni, jak też i pomnażając przestrzeń ofiarną, uznał za konieczne szersze otwarcie się na obecność Atona, która miała zostać dzięki temu bardziej odczuwalna. Otwarta struktura architektoniczna, zaprojektowana w taki sposób, by umożliwić maksymalne oddziaływanie promieni Atona, widoczna jest także w obiekcie współcześnie określonym jako sanktuarium, na wschodnim krańcu całego kompleksu. Samo sanktuarium, wypełnione stołami ofiarnymi, zdaje się stanowić zarówno architektoniczne, jak i symboliczne dopełnienie kultu Atona. W opinii B. Kempa sanktuarium Wielkiej Świątyni Atona w swojej architektonicznej formie symbolicznie odzwierciedlało elementy krajobrazu Amarny, uosabiając wschodni klif otaczający miasto, czyli Horyzont Atona[23]. Dodatkowo zostało to wyrażone w zastosowanym materiale, co tworzyło wrażenie, że świątynia stoi na białym wzgórzu[24]. Jak zauważa B. Kemp, wokół tylnej krawędzi miejsca, gdzie stało sanktuarium, nadal zauważalny pozostaje nasyp z fragmentów kamienia zacementowanych gipsem i uszczelniony twardą powierzchnią z tego samego materiału. Ta powierzchnia zdaje się równomiernie opadać w dół, z dala od budynku, który wydawał się wznosić z niskiego białego pagórka. Taki pomysł wydaje się trudny do udowodnienia w przypadku braku odpowiednich źródeł, jednak być może nie należy szukać konwencjonalnego, pragmatycznego wyjaśnienia, biorąc pod uwagę szczególną cechę starożytnych Egipcjan, znajomość alternatywnych sposobów „patrzenia na rzeczy"[25]. Druga wersja sanktuarium, lepiej zachowanego, została zbudowana na południu, wewnątrz oddzielnej formy architektonicznej[26]. To był „Dwór" Atona lub Mała Świątynia Atona[27] (stosując współczesne nazewnictwo), wzniesiona prawdopodobnie wcześniej niż główna świątynia dedykowana Atonowi. W swojej strukturze architektonicznej oraz formie stanowiła powielenie idei znanej z sanktuarium tzw. Długiej Świątyni, zawierając zarówno stoły ofiarne, jaki i niewielkich rozmiarów kaplice[28]. Z archeologicznych obserwacji dokonanych na otwartej przestrzeni wynika, iż w czasach użytkowania tego terenu zainstalowano tam wiele konstrukcji kultowych wykonanych z drewna o tymczasowym charakterze[29]. Przestrzeń, o której mowa, mogła

---

[23] B. Kemp, *The City of Akhenaten and Nefertiti…*, s. 94-95; zob. również M. Hill, *op. cit.*, s. 53-85. B. Kemp, *The great Aten Temple*, s. 39-37.

[24] B. Kemp, *The City of Akhenaten and Nefertiti…*, s. 94.

[25] *Ibidem*, s. 95.

[26] *Ibidem*, s. 93.

[27] S.D.J. Pendlebury, *The city of Akhenaten. Part III. The central city and the official quarters: the excavations at Tell el-Amarna during the seasons 1926-1927 and 1931-1936*, London 1951, s. 92-100.

[28] B. Kemp, *The City of Akhenaten and Nefertiti…*, s. 95; S. Jędraszek, *Wielka Świątynia Atona…*, s. 51.

[29] B. Kemp, *Versions of Akhenaten…*, s. 14; *idem*, *The great Aten Temple*, s. 45.

służyć jako obszar rytualny, gdzie zbierali się ludzie, aby powitać i świętować wschód słońca, z wyraźnym naciskiem na boskość (Atona) i samego króla, częściowo wyrażoną w geście składania ofiar z żywności[30], które następnie były ostatecznie dystrybuowane jako „racje żywnościowe" dla osób, którym oficjalnie przyznano to uprawnienie[31]. Wiemy również, że przynajmniej elita mogła zostać beneficjentami ofiar po śmierci. Liczne stoły ofiarne na terenie Wielkiej Świątyni Atona, z których część znajdowała się poza murami głównego kamiennego budynku, mogłyby dowodzić takiej praktyki[32]. Warto również zauważyć, iż w działaniach kultowych Echnatona, silnie scentralizowanych, możemy dostrzec liczne nawiązania do przeszłości religijnej, w tym także w widocznych elementach, jak organizowanych przez króla procesjach, które miały w należyty sposób skupić uwagę ludności. Jak zauważają John C. Darnell i Colleen Manassa, procesje w Amarnie nie różniły się znacznie od wcześniejszych i późniejszych tego typu wydarzeń, wskazując na znaczną obecność wojskową, tu jednak w bardzo hermetycznym środowisku rytualnego życia[33].

Nawiązania do poprzedników i ówczesnych kultów religijnych widoczne jest nie tylko w oficjalnej tytulaturze, możemy je zaobserwować również w doborze ofiar (ich sugerowanych wariantach[34]), jak i w wyborze płynów, np. wody[35], wina, piwa, części z mięsa bydła czy ptactwa, bukietów kwiatów czy kadzidła, owoców[36], które były układane obficie w stosy, na odpowiednio przygotowanych stołach. Wiemy, że bydło zostało wprowadzone na obszar świątyni i tam w wyznaczonym w tym celu miejscu poddane ubojowi[37]. Niecałe jednak mięso ofiarne zostawało natychmiast wykorzystywane w celach kultowych. Po porcjowaniu, utwardzeniu i wysuszeniu można je było zapakować do naczyń ceramicznych w celu przechowywania lub transportu. Sądzi się, że źródłem mięsa nie była sama Amarna, ale inne odległe miejsca w Egipcie[38].

Ostatnie badania potwierdziły występowanie licznych depozytów, w tym fragmentów ceramiki oraz m.in. kadzidła, w licznych dołach (stanowiących zapis indywidualnego aktu ofiarowania[39]) odnalezionych przy Wschodniej Bramie, w odległości 60 metrów od tylnej części budynku świątyni[40]. Inne elementy kultu zostały zmodyfi-

---

[30] *Ibidem*, s. 14; zob. również *idem*, *Food for an Egyptian city*, [w:] *Whither Environmental Archaeology?*, red. R. Luff, P. Rowley-Conwy, Oxford 1994, s. 133-153.

[31] *Idem*, *Ancient Egypt: Anatomy of a Civilisation…*, s. 346.

[32] *Ibidem*, s. 345.

[33] J.C. Darnell, C. Manassa, *Tutankhamun's Army: Battle and Conquest during Ancient Egypt's Late Eighteenth Dynasty*, Hoboken, NJ, Wiley 2007, s. 207.

[34] B. Kemp, *The Great Aten Temple East Gateway…*, s. 37.

[35] *Idem*, *Versions of Akhenaten*, s. 339.

[36] *Idem*, *Amarna, autumn 2019…*, s. 17-18; A. Stevens, *Amarna, A Guide to the Ancient…*, s. 29.

[37] B. Kemp, *Ancient Egypt: Anatomy of a Civilisation…*, s. 346.

[38] *Ibidem*.

[39] Szerzej zob. B. Kemp, *The Great Aten Temple East…*, s. 37.

[40] *Ibidem*, s. 30-38.

kowane przez króla, tak by pasowały do jego spekulacyjnej społeczno-politycznej wizji związanej z kultem Atona, co potwierdza obserwację, iż starożytni Egipcjanie posiadali niebywałą umiejętność dostosowywania starych zwyczajów do nowych wymagań[41].

Wydaje się, że z ekonomicznego punktu widzenia inicjatywa królewska w ramach kultu była ściśle powiązana z prywatną miejską ekonomią[42]. Przejawiało się to zarówno w pośrednim, jak i bezpośrednim zaangażowaniu w sferę kultu Atona.

W tym też względzie szersze otwarcie świątyni dla ogółu ludności miasta znajduje uzasadnienie. Istotną kwestią w takim materialistycznym wymiarze kultu pozostaje próba udzielenia odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób indywidualna, prywatna i instytucjonalna inicjatywa zaspokajały zależności łączone z wymogami codziennego kultu i rytuału[43].

Obecnie trudno jednak wskazać, jak wiele osób w samej Amarnie przyswoiło sobie nowe spekulatywne nauki o Atonie. Z przyczyn zapewne pragmatycznych natura uniwersalnego boga, była szeroko rozpowszechniona wśród ówczesnych elit[44]. Jak podkreśla Kemp, ludzie, którzy wzięli sobie do serca naukę króla, nadal nie byli wyznawcami atonizmu[45]. Choć król był nauczycielem, to jednak jego intencją nie było stworzenie samoświadomej społeczności wyznawców lub wierzących. Wydaje się, że żadna taka rzecz nie została zdefiniowana. Być może część ludności została zachęcona (pytanie w jaki sposób?) do zmiany „religijnego myślenia", by porzucić dotychczasowy sposób życia lub całkowicie stłumić cenne wyobrażenia o ich personalnych czy też indywidualnych odczuciach religijnych, często koncentrujących się w szeroko definiowanym apotropaizmie[46].

Zaangażowanie to mogło mieć swój wymiar pozamaterialny, który, co naturalne, pozostaje trudny do weryfikacji z perspektywy historycznej czy archeologicznej. Jednak, jak należy zauważyć, dla większości społeczeństwa Amarny życie stanowiło bardziej świeckie doświadczenie, bez trwałego religijnego odniesienia.

Nawet ekonomiczne współuczestniczenie w kulcie Atona nie poświadcza o trwałym czy też stałym odwoływaniu się do samego atonizmu. Wśród szerszego społeczeństwa, w tym również wśród elit, nadal czczono tradycyjnych bogów powiązanych z szeroko rozumianym apotropaizmem, czego wyrazem m.in. pozostać mogą biżuteria czy małe amulety z wizerunkami bóstw domowych i opiekuńczych[47]. Przedmieścia Achet-Aton,

[41] *Idem*, *Amarna, autumn 2019…*, s. 6.

[42] Na temat prywatnej sfery ekonomicznej zobacz *idem*, *Ancient Egypt: Anatomy of a Civilisation…*, s. 300-319.

[43] *Ibidem*, s. 384.

[44] A. Jedraszek, *op. cit.*, 2021, s. 45-55.

[45] B. Kemp, *The City of Akhenaten and Nefertiti…*, s. 302-303.

[46] *Ibidem*, s. 30.

[47] Szerzej: A. Stevens, *The Material evidence for Domestic Religion at Amarna and Preliminary Remarks on its Interpretation*, „The Journal of Egyptian Archaeology" 2003, 89, s. 143-168; A. Stevens,

jak zauważa Anna Stevens, leżały poza państwowym kultem[48]. W opinii A. Stevens[49], religijność prywatna przedmieść posiadała dynamiczny i zmienny charakter. Możemy wręcz zauważyć, że mieszkańcy Amarny stworzyli własne wizualne ramy dla religii, ale z różnym stopniem samowystarczalności[50]. Jak zauważa Stevens, prywatna religia w Amarnie nie może być omawiana z wykluczaniem wpływu kultu Atona, choć skupienie się jedynie na tej kwestii może prowadzić do przeoczenia szerszej wartości licznych kategorii źródeł[51]. Trzeba także zwrócić uwagę, że innowacje o charakterze kultowym posiadały spekulatywny wymiar, stanowiąc również tło dla szerszych przemian społecznych, politycznych i gospodarczych. Ludność Achet-Aton mogła uczestniczyć w boskim kulcie, pozostając w zgodzie z wolą samego króla. Sam spekulatywny atonizm o cechach uniwersalnych stawał się otwartą formułą o własnościach kultu indywidualnego, osobistego, połączonego z królewskim kultem.

Takie założenie mogłoby tłumaczyć szersze zaangażowanie, szczególnie w sferę ekonomii kultu społeczeństwa Achet-Aton. Należy zakładać, że atonizm ściśle powiązany z ideologią władzy, silnie wyrażony został w sztuce oficjalnej, gdzie szczególnie w wizerunku władcy możemy dostrzec próbę zdefiniowania królewskości jako siły posiadającej cechy, które umieszczają ją poza normalną płaszczyzną ludzkiego doświadczenia[52]. W sferze rytualnej możemy zaobserwować stopniowe formalizowanie ceremoniału, które miało nawiązywać do cyklu słonecznego, wschodu i blasku tarczy słonecznej[53]. Podsumowując, należy zauważyć, iż to właśnie w ekonomicznej sferze kultu, zróżnicowane społeczeństwo Achet-Aton mogło uczestniczyć na sposób bezpośredni czy też pośredni, pozostając blisko koncepcji indywidualnej pobożności. Pobożności identyfikowanej z uniwersalną naturą Atona jako fizycznej manifestacji życiodajnej mocy światła, objawiającego się o wschodzie słońca. Jako abstrakcyjnego

---

Private religion at Amarna. The Material evidence, Oxford 2006; A. Stevens, *Visibility*, *Private Religion, and the Urban Landscape of Amarna*, [w:] *Seen & unseen spaces (Archaeological reviews from Cambridge v.30.1), Cambridge, United Kingdom: Department of Archaeology and Anthropology, University of Cambridge, July 2015 for April 2015*, red. M. Dalton, G. Peters, A. Tavares, Cambridge 2015, s. 77-84; S. Jędraszek, *Religia domowa w el-Amarnie*, [w:] *Florilegium. Studia ofiarowane Profesorowi Aleksandrowi Krawczukowi z okazji dziewięćdziesiątej piątej rocznicy urodzin*, red. E. Dąbrowa, T. Grabowski, M. Piegdoń, Kraków 2017, s. 23-34; N. Grimal, *Dzieje starożytnego Egiptu*, przeł. A. Łukaszewicz, Warszawa 2004, s. 234-235; B. Kemp, *The City of Akhenaten and Nefertiti…*, s. 263; Ch. Zivie-Coche, F. Dunand, *op. cit.*, s. 36.

[48] A. Stevens, *Visibility, Private Religion…*, s. 84.

[49] Szerzej zob.: *idem*, *Private religion at Amarna…*; *idem*, *Visibility, Private Religion…*, s. 77-84.

[50] *Idem*, *Visibility, Private Religion…*, s. 84.

[51] *Idem*, *Private religion at Amarna…*, s. 317.

[52] B. Kemp, *Ancient Egypt: Anatomy of a Civilisation…*, s. 325.

[53] *Idem*, P. Docherty, *The solar observation and offering platform at the front of the Great Aten Temple*, „The Akhetaten Sun" 2018, 24, 2, s. 7-16.

strażnika porządku i prawości, „Księcia prawdy", który monopolizował Maat, nazywając się w swojej tytulaturze „tym, który żywi się Maat"[54].

Jeśli spojrzymy na Echnatona jako polityka, to wówczas możemy zgodzić się z twierdzeniem wyrażonym m.in. przez Rolfa Krause, iż król stworzył własny model świętej władzy, którą w pewnym stopniu dzielił z królową Nefertiti[55], biorącą udział w jego wszystkich przedsięwzięciach politycznych i religijnych.

Możemy stwierdzić, że w sensie geograficznym król swoją religię ograniczył do wydzielonej „sfery sacrum", terenu ustalonego i wyznaczonego przez Atona posiadającego cechy zmienności uwarunkowanej światłem Atona, które uniwersalistycznie oddziaływać miało na wszystkie aspekty życia, łącznie z indywidualną jego sferą. To oddziaływanie mogło posiadać dynamiczny charakter, nieskonwencjonalizowany teologicznym gorsetem mającym współcześnie więcej wspólnego z magicznym oddziaływaniem niż zwyczajowo rozumianą religią. Możemy bowiem zauważyć, iż w Amarnie sakralność nie została przypisana konkretnemu terenowi. Być może w ciągu dnia wszystko było uważane za sakralne? Trudno to jednak ocenić[56]. Podobnie jak i to, czy wszystkim ewentualnie takie podejście odpowiadało? Aton nie posiadał żadnej historii ani związku z wyimaginowanym wszechświatem. Jak zauważa Kemp, rzeczywistość była tylko tym, co widziało oko[57].

Bibliografia

Angenot V., *A Horizon of Aten in Memphis?*, „Journal of the Society for the Study of Egyptian Antiquities" 2008, 35, s. 1-20.

Assman J., *Od Achenatona do Mojżesza. Starożytny Egipt a przemiany religijne*, przekł. F. Taterka, Warszawa 2021.

Assmann J., *Maat. Sprawiedliwość i nieśmiertelność w starożytnym Egipcie*, przekł. A. Niwiński, Warszawa 2019.

Dijk J. van, *The Amarna Period and Later New Kingdom*, [w:] *The Oxford History of Ancient Egypt*, red. I. Shaw, Oxford 2003, s. 265-307.

Grimal N., *Dzieje starożytnego Egiptu*, przekł. A. Łukaszewicz, Warszawa 2004.

Hill M., *The Petrie-Carter Statuary Fragments from the Sanctuary Zone of the Great Aten Temple – The decoration of Amarna sacred architecture*, [w:] *Les édifices du règne d'Amenhotep IV – Akhénaton – Urbanisme et Révolution: colloque, Montpellier, 18-19 novembre 2011*, red. M. Gabolde, R. Vergnieux, „Les Cahiers Égypte Nilotique et Méditérranéenne" 2018, 20, s. 53-85.

Hoffmeier K.J., *Akhenaten, His Religion and the Origins of Monotheism*, Oxford 2015.

---

[54] J. Assmann, *Maat. Sprawiedliwość i nieśmiertelność w starożytnym Egipcie*, przekł. A. Niwiński, Warszawa 2019, s. 241; B. Kemp, *The City of Akhenaten and Nefertiti…*, s. 30; B. Kemp, *Ancient Egypt: Anatomy of a Civilisation…*, s. 323.

[55] R. Krauss, *op. cit.*, s. 100.

[56] B. Kemp, *Versions of Akhenaten*, s. 19.

[57] *Idem*, *The House of the Aten*, „Horizon" 2015, 15, s. 94.

Hornung E., *The Rediscovery of Akhenaten and His Place in Religion*, „Journal of the American Research Center in Egypt" 1992, 29, s. 43-49.
Jędraszek S., *Amarnamania. Z książką w podróży do El-Amarny*, [w:] *Podróż z książką w ręku*, red. M. Nowak, I. Sakowicz-Tebinka, M. Petelska, Gdańsk 2020, s. 229-252.
Jędraszek S., *Ekskluzywizm w religii Atona*, „Przegląd Religioznawczy" 2020, 4, 278, s. 13-28.
Jędraszek S., *Kilka refleksji na temat natury sztuki Amarny*, [w:] *Estetyka w Archeologii: Obrazowanie w Pradziejach i Starożytności. Estetyka w archeologii: obrazowanie w pradziejach i starożytności. Muzeum Archeologiczne w Gdańsku*, red. D. Minta-Tworzowska, Gdańsk 2018, s. 83-116.
Jędraszek S., *Religia domowa w el-Amarnie*, [w:] *Florilegium. Studia ofiarowane Profesorowi Aleksandrowi Krawczukowi z okazji dziewięćdziesiątej piątej rocznicy urodzin,* red. E. Dąbrowa, T. Grabowski, M. Piegdoń, Kraków 2017, s. 23-34.
Jędraszek S., *Wielka Świątynia Atona – wybrane problemy interpretacyjne*, „Acta Archaeologica Lodziensia" 2021, 67, s. 45-55.
Kemp B., *Amarna, autumn 2019 and the year 2020*, „Horizon" 2021, 21, s. 3-7.
Kemp B., *Ancient Egypt. All that Matters*, London 2015.
Kemp B., *Ancient Egypt: Anatomy of a Civilisation*, 3rd ed., New York 2018.
Kemp B., *British Mission to Tell el-Amarna Great Aten Temple, Report on Recent Work (February-March 2021), March 25th*, [b.m.w.] 2021.
Kemp B., *Discoveries at the Great Aten Temple*, „The Akhetaten Sun" 2017, 23, 2, s. 2-18.
Kemp B., *Further results from work at the Great Aten Temple (with a contribution by Marc Gabolde)*, „The Akhetaten Sun" 2018, 24, no. 1, s. 25-35.
Kemp B., *Further work at the Great Aten Temple*, „Horizon" 2015, 16, s. 2-3.
Kemp B., *Starożytny Egipt. Anatomia cywilizacji*, przeł. J. Aksamit, Warszawa 2009.
Kemp B., *The City of Akhenaten and Nefertiti: Amarna and its People*, London 2012.
Kemp B., *The great Aten Temple*, [w:] *Amarna – City of the Sun God, Exhibition catalogue, Ny Carlsberg Glyptotek*, red. T. Bagh, A. Manly, Copenhagen 2023, s. 35-45.
Kemp B., *The Great Aten Temple East Gateway, second season*, „Horizon" 2023, nr 23, s. 30-38.
Kemp B., *The House of the Aten*, „Horizon" 2015, 15, s. 1-7.
Kemp B., *Versions of Akhenaten*, „The Akhetaten Sun" 2019, 25, no. 2, s. 7-19.
Kemp B., Docherty P., *The solar observation and offering platform at the front of the Great Aten Temple*, „The Akhetaten Sun" 2018, 24, 2, s. 7-16.
Kemp J.B., *Food for an Egyptian city*, [w:] *Whither Environmental Archaeology?*, red. R. Luff, P. Rowley-Conwy, Oxford 1994, s. 133-153.
Krauss R., *Akhenaten: Monotheist? Polytheist?*, „Bulletin of the Australian Centre of Egyptology" 2000, 11, s. 93-101.
Pendlebury J.D.S., *The city of Akhenaten. Part III, the central city and the official quarters: the excavations at Tell el-Amarna during the seasons 1926-1927 and 1931-1936*, London 1951.
Petrie Flinders M.W., *Tell el-Amarna*, London 1894.
Shaw I., *Balustrades, Stairs and Altars in the Cult of the Aten at el-Amarna*, „The Journal of Egyptian Archaeology" 1994, 80, s. 109-127.
Stevens A., *Amarna, A Guide to the Ancient City of Akhetaten*, Cairo, New York 2020.
Stevens A., *Private religion at Amarna. The Material evidence*, Oxford 2006.
Stevens A., *The Material evidence for Domestic Religion at Amarna and Preliminary Remarks on its Interpretation*, „The Journal of Egyptian Archaeology" 2003, 89, s. 143-168.
Stevens A., *Visibility, Private Religion, and the Urban Landscape of Amarna*, [w:] *Seen & unseen spaces (Archaeological reviews from Cambridge v.30.1), Cambridge, United Kingdom: Department of Archaeology and Anthropology, University of Cambridge, July 2015 (for April 2015)*, red. M. Dalton, G. Peters, A. Tavares, Cambridge 2015.

Zivie-Coche Ch., Dunand F., *Gods and men in Egypt: 3,000 BCE to 395 CE*, Ithaca 2004.
Tell el-Amarna, Wielka Świątynia Atona, Echnaton.
Tell el-Amarna, the Great Aten Temple, Akhetaten.

WIELKA ŚWIĄTYNIA ATONA JAKO PRZESTRZEŃ INDYWIDUALNEGO PERSONALNEGO KULTU

Streszczenie

Jedna z najbardziej fascynujących i prowokacyjnych postaci w historii, Echnaton, zawładnął wyobraźnią, jak żaden inny egipski faraon. Znany jako „heretyk", król Echnaton starał się narzucić swoją osobistą wizję Egiptowi, szczególnie w mieście, które założył, które nazwał Akhetaten („Horyzont Atona"; współczesny Tell el-Amarna) oraz jego mieszkańcom, promując główny obiekt kultowej uwagi, boga słońca Atona. Najbardziej aktualne prace archeologiczne na tym terenie, zwłaszcza w Wielkiej Świątyni Aten („Dom Aten"), dostarczyły nowych informacji na temat reform religijnych króla Echnatona. Według Barry'ego Kempa te odkrycia dostarczają bardziej zniuansowanego i różnorodnego spojrzenia na prawdziwą naturę atenizmu Echnatona.
Słowa kluczowe: Echnaton, Aton, faraon, Egipt, Akhetaten, Tell el-Amarna

THE GREAT TEMPLE OF ATEN AS A SPACE OF INDIVIDUAL PERSONALISTIC CULT

Summary

One of the most fascinating and provocative figures in history is Akhenaten, who has captured the imagination like no other Egyptian pharaoh. Popularly known as a 'heretic', King Akhenaten sought to impose his personal vision on Egypt, particularly in the city he founded, which he named Akhetaten („the Horizon of the Aten"; modern Tell el-Amarna), and on its people by promoting the primary object of attention, the sun god Aten. The latest archaeological fieldwork at the site, particularly in the Great Temple of Aten („House of the Aten"), has offered new insights into King Akhenaten's religious reforms. According to Barry Kemp, these findings provide a more nuanced and diverse perspective on the true nature of Akhenaten's Atenism.
Keywords: Akhenaten, Aten, Pharaoh, Egypt, Akhetaten, Tell el-Amarna